


Εργαστήρι 4: «Ιστορική Γνώση – Συλλογική Μνήμη – Κριτική σκέψη» ή «Βραδυφλεγής διάτρηση συνειδήσεων»

Το εργαστήρι αυτό έχει ως σκοπό να δείξει πώς μπορεί η γνώση της ιστορίας να διαμορφώσει τη συλλογική μνήμη και ταυτότητα και να καλλιεργήσει την κριτική προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων που συντελεί στην ανάπτυξη ενός συνεχούς και ουσιαστικού διαλόγου μεταξύ των ανθρώπων, απαραίτητο στοιχείο κάθε δημοκρατικής κοινωνίας.

Ο δεύτερος τίτλος του εργαστηρίου, «Βραδυφλεγής διάτρηση συνειδήσεων», υποδεικνύει τον απώτερο σκοπό για τον οποίο διδάσκουμε το μάθημα της Ιστορίας, που δεν είναι η αποστήθιση ονομάτων και χρονολογιών ούτε η ικανότητα παράθεσης των ιστορικών γεγονότων στον χρονολογικό άξονα. Σκοπός της διδασκαλίας μας είναι να καλλιεργήσουμε την κριτική πρόσληψη των ιστορικών γεγονότων από τους μαθητές. Για να επιτευχθεί αυτό χρειάζεται να προκαλέσουμε μια «βραδυφλεγής διάτρηση συνειδήσεων». Οι αντιλήψεις, οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα των μαθητών δεν αλλάζουν αμέσως μόλις τους πληροφορήσουμε για τις αιτίες ή τα αποτελέσματα των ιστορικών γεγονότων. Για να πραγματοποιηθεί αυτή η αλλαγή των συνειδήσεων, απαιτείται διαρκής προβληματισμός, αλλά και συναισθηματική κινητοποίηση για τα ιστορικά συμβάντα και τις συνέπειές τους. Βασικό μας μέλημα λοιπόν είναι μέσω της διδασκαλίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου να αποτρέψουμε την με κάθε τρόπο επανάληψη των γεγονότων που προκάλεσαν φρίκη και δυστυχία στον κόσμο. «Συνέβη. Άρα μπορεί να ξανασυμβεί» λέει ο Primo Levi. Πώς λοιπόν θα το εμποδίσουμε;

Με μια σειρά βιωματικών δραστηριοτήτων, οι οποίες έπονται της διδασκαλίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, θέλουμε να διερευνήσουμε εάν και σε ποιο βαθμό καλλιεργήθηκε η κριτική ικανότητα με το μάθημά μας. Στόχος μας είναι να διαπιστώσουμε αν η ιστορική γνώση που δόθηκε στους μαθητές, αν ο προβληματισμός που αναπτύχθηκε μπορεί να έχουν κάποιο νόημα στη ζωή τους σήμερα. Εξάλλου, ο μόνος λόγος που τελικά διδάσκουμε όλα αυτά τα φρικτά για τις ψυχές των νεαρών μαθητών μας γεγονότα της Ιστορίας είναι γιατί θέλουμε να μην ξανασυμβούν.

ΑΠΕΥΘΥΝΕΤΑΙ:	Στους μαθητές της Γ' τάξης του Γυμνασίου
ΣΤΟΧΟΙ:	<ul style="list-style-type: none"> • Να κατανοήσουν οι μαθητές πώς λειτουργεί η ιστορική μνήμη και πώς διαμορφώνεται η συλλογική ιστορική συνείδηση • Να αποκαλύψουν οι μαθητές τις πνευματικές και ηθικές αρετές που βοηθούν τον άνθρωπο να αντισταθεί στη δύναμη της μάζας • Να καλλιεργήσουν κριτική σκέψη αναζητώντας το «γιατί συνέβη» και «πώς είναι δυνατόν να μην ξανασυμβεί» • Να συνειδητοποιήσουν ότι η βία δεν είναι μια κατάσταση του παρελθόντος και δεν αφορά μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, ότι η καταπάτηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων μπορεί να συμβεί παντού και πάντοτε και ότι η μελέτη των τραγωδιών του παρελθόντος δικαιολογείται μόνο αν μας ωθεί σε προσπάθειες να μην ξανασυμβούν • Να αναπτύξουν ικανότητες αυτογνωσίας και δεξιότητες ενσυναίσθησης • Να πειστούν ότι η μόνη δύναμη αντίστασης στη βία είναι η πίστη μας στις δημοκρατικές αξίες • Να γίνουν ικανοί να μετασχηματίσουν τις συγκρούσεις (αναπόφευκτο στοιχείο κάθε κοινωνίας) του σήμερα σε γόνιμες, διαλεκτικές αντιπαραθέσεις
ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ:	Δύο διδακτικές ώρες
ΓΝΩΣΤΙΚΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΜΕ ΤΙΣ ΟΠΟΙΕΣ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΣΥΝΔΕΘΕΙ:	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ιστορία Γ' Γυμνασίου, Κεφ. 10ο, Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και η Ελλάδα, Ενότητες 45-48. 2. Νεοελληνική Γλώσσα Γ' Γυμνασίου, Ενότητες 5-6, Ειρήνη-Πόλεμος, Ενεργοί πολίτες για την υπεράσπιση οικουμενικών αξιών. 3. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή Γ' Γυμνασίου, Κεφ. 8ο, Τα πολιτεύματα και το Σύνταγμα, Κεφ. 12ο, Δικαιώματα και Υποχρεώσεις, Κεφ. 14ο, Η Διεθνής Κοινότητα, Ενότητα Ανθρώπινα Δικαιώματα. 4. Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β' Γυμνασίου, Μπ. Μπρεχτ, Για τον όρο μετανάστες, Α. Φρανκ, Από το ημερολόγιο της Άννας Φρανκ, Μ. Αξιώτη, Από δόξα και θάνατο. 5. Σχολική γιορτή για την 28η Οκτωβρίου.
ΥΛΙΚΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑ:	<ul style="list-style-type: none"> • Βιντεοπροβολέας και σύνδεση στο διαδίκτυο • Φύλλα εργασίας σε φωτοτυπίες για κάθε ομάδα και φωτογραφίες ^{ευνέκεια}  (δίνονται στα ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ Α, Β, Γ, Δ).

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

1η διδακτική ώρα (1Χ45´)

Αφόρμηση: Ως αφορμηση του εργαστηρίου μας χρησιμοποιούμε το πείραμα του Μίλγκραμ (15 λεπτά)

Ωστόσο, αν το πείραμα έχει παρουσιαστεί στο προηγούμενο εργαστήριο, «Αποκαλύπτοντας τη συνειδητή», δεν χρειάζεται να επαναληφθεί. Σε αυτήν την περίπτωση ξεκινάμε από τη Δραστηριότητα 1.

Κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας του Β' Παγκοσμίου Πολέμου θα έχουν προφανώς προκύψει ερωτήματα σχετικά με το «ποιοι ήταν αυτοί οι άνθρωποι που υπάκουσαν στις εντολές του Χίτλερ και ενάντια σε κάθε ηθική αρχή μετατράπηκαν σε δολοφόνους ή σε υποστηρικτές δολοφόνων».

1 Τα ίδια ακριβώς ερωτήματα απασχόλησαν τον καθηγητή του Πανεπιστημίου του Γέιτς στις ΗΠΑ, Στάνλεϊ Μίλγκραμ, ο οποίος έκανε μια σειρά πειραμάτων με θέμα την υπακοή στην εξουσία. Μετρήθηκε η προθυμία των συμμετεχόντων να υπακούν ένα πρόσωπο (επιστήμονα) που συμβολίζει εξουσία και αυθεντία, όταν αυτό τους ζητούσε να κάνουν πράγματα που ήταν αντίθετα στη συνείδησή τους. Τα πειράματα ξεκίνησαν τον Ιούλιο του 1961, τρεις μήνες μετά την έναρξη της δίκης του Γερμανού ναζι Άντολφ Άιχμαν για το Ολοκαύτωμα. Τα αποτελέσματα των πειραμάτων αυτών συγκλόνισαν την επιστημονική, και όχι μόνο, κοινότητα, επειδή έδειξαν ότι είναι δυνατόν εκατομμύρια απλοί άνθρωποι να μετατρέπονται σε συνεργούς εγκλημάτων ακολουθώντας απλώς τις εντολές κάποιου προσώπου κύρους, ακόμα κι αν αυτές οι εντολές παραβιάζουν τις βαθύτερες ηθικές αρχές τους.

Ενδεικτικά παραθέτουμε δύο ιστοσελίδες, στις οποίες γίνεται αναλυτική παρουσίαση των πειραμάτων αυτών:

<http://www.youtube.com/watch?v=ALg7DlrpwVs&list=PLEF76187F68BA5D9E&index=2>

<http://www.youtube.com/watch?v=LbAiVmsDKtE&list=PLEF76187F68BA5D9E&index=1>

Δραστηριότητα 1: Αυτοί που δεν υπάκουσαν (30 λεπτά)

Στόχος της δραστηριότητας αυτής είναι να εστιάσουμε στους ανθρώπους που δεν υπάκουσαν στις απάνθρωπες εντολές των ανωτέρων τους και να προβληματιστούμε σχετικά με τα ιδιαίτερα προσόντα που διέθεταν και τα οποία τους επέτρεψαν να αντισταθούν στη δύναμη της μάζας και στην εξουσία.

Στον πρόλογο του θεατρικού έργου Ρινόκερος του Ιονέσκο διαβάζουμε την εμπειρία του Γάλλου συγγραφέα Ντενί ντε Ρουζμόν, ο οποίος βρισκόταν στη ναζιστική συγκέντρωση της Νυρεμβέργης το 1934. Η εμπειρία αυτή αποτέλεσε την πηγή έμπνευσης του Ιονέσκο για το συγκεκριμένο έργο.

«Ο Ντενί ντε Ρουζμόν μας αφηγείται πως είχε σταθεί στο κέντρο ενός πυκνού πλήθους, που περίμενε την άφιξη του Χίτλερ. Οι άνθρωποι γύρω του είχαν αρχίσει να ανυπομονούν, όταν φάνηκε, στο βάθος βάθος μιας λεωφόρου, μικροσκοπικός στο ξέμακρο, ο Φύρερ με την ακολουθία του. Από μακριά, ο αφηγητής είδε το πλήθος να καταλαμβάνεται προοδευτικά από ένα είδος υστερίας, επευφημώντας σαν τρελό τον απαίσιο εκείνο άνθρωπο. Η υστερία απλωνόταν, προχωρούσε, με τον Χίτλερ μαζί, σαν πλημμυρίδα. Στην αρχή ο αφηγητής έμεινε έκπληκτος από αυτή την παράκρουση. Όταν, όμως, ο Φύρερ πλησίασε για καλά και η γενική υστερία μεταδόθηκε και στους ανθρώπους που βρίσκονταν πλάι του, ο Ντενί ντε Ρουζμόν ένιωσε μέσα του αυτή τη λύσσα να τείνει να τον κατακτήσει και τον ίδιο, αυτή η παράκρουση τον “ηλέκτριζε”.

»[...] Ήταν έτοιμος να υποκύψει σ’ αυτή τη μαγεία, όταν ξάφνου κάτι ανέβηκε από τα κατάβραθα του είναι του κι αντιστάθηκε στη μαζική θύελλα. Ο Ντενί ντε Ρουζμόν μας λέει πως ένιωθε άσχημα, φρικτά, μόνος μέσα στο πλήθος, ταυτόχρονα αντιστεκόταν και δίσταζε. Ύστερα, ενώ σκώθηκαν κυριολεκτικά οι τρίχες της κεφαλής του κατάλαβε τι νόημα είχε αυτή η Ιερή Φρίκη. Εκείνη τη στιγμή δεν αντιστεκόταν πια η σκέψη του, δεν του έρχονταν στο μυαλό επιχειρήματα, μα όλο το είναι του, όλη η προσωπικότητά του επαναστατούσε. [...] Είναι, χωρίς αμφιβολία, αδύνατο τη στιγμή που κατακλύζεται κανείς από δόγματα, “πνευματικά” συνθήματα, προπαγάνδες κάθε είδους να δώσει την ίδια εκείνη στιγμή μίαν εξήγηση της άρνησής του να υποκύψει [...]».

Ο Ευγένιος Ιονέσκο, λοιπόν, με αφορμή την εμπειρία του Ντενί ντε Ρουζμόν έγραψε το θεατρικό έργο Ρινόκερος. Σε αυτό το έργο όλοι οι άνθρωποι παθαίνουν «Ρινοκερίτιδα», μετατρέπονται δηλαδή όλοι σε ρινόκερους, ο καθένας για διαφορετικούς λόγους (άλλος από μοναξιά, άλλος από ανασφάλεια, άλλος από επιθυμία για κυριαρχία...) εκτός από τον πρωταγωνιστή Μπερανζέ, που αποφασίζει, μετά από μεγάλο και δύσκολο εσωτερικό αγώνα και παρά τη μοναξιά και τον φόβο που συνεπάγεται αυτή του η απόφαση, να μείνει άνθρωπος και να πεθάνει ως ο τελευταίος άνθρωπος. Ο Μπερανζέ δεν υπάκουσε, δεν συμμορφώθηκε, όπως και ο Ντενί ντε Ρουζμόν.

Δίνονται στους μαθητές φύλλα εργασίας με απόσπασμα από τον Ρινόκερο (τον τελευταίο μονόλογο του Μπερανζέ) ([ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α](#)), και καλούνται να μιλήσουν για τα συναισθήματα του ήρωα και να εντοπίσουν τους λόγους που τον ώθησαν να μην υπακούσει στη μαζική υστερία που κατέλαβε τους συνανθρώπους του και να παραμείνει άνθρωπος.

Τα αποτελέσματα αυτής της δραστηριότητας αφορούν την απάντηση στο βασικό ερώτημά της: Ποια χαρακτηριστικά έχουν οι άνθρωποι που δεν υπακούουν στις εντολές της βάρβαρης και παράνομης εξουσίας; Η απάντηση εστιάζεται στην κριτική ικανότητα, στην ικανότητα δηλαδή να σκεπτόμαστε, να προβληματιζόμαστε, να στοχαζόμαστε, να αξιολογούμε, να αμφισβητούμε, να ρωτάμε γιατί... Αυτή η κριτική στάση αποτελεί το μόνο μας όπλο ενάντια στις δυνάμεις της υπακοής και της συμμόρφωσης σε κάθε απάνθρωπη και παράνομη εξουσία.

ΕΠΕΚΤΑΣΗ
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ
ΓΙΑ ΤΟ ΣΠΙΤΙ 1

Προτείνεται στους μαθητές, ως υποστηρικτική για τον προβληματισμό που προηγήθηκε, η παρακολούθηση της ταινίας μικρού μήκους του Ιρανού σκηνοθέτη Μπαμπά Ανβάρι «Δύο και δύο», όπου σκιαγραφείται η απόπειρα χειραγώγησης της σκέψης και η επιβολή της εξουσίας με κάθε κόστος.

<http://www.youtube.com/watch?v=40PCBngj3Xs#t=82>

Βασιζόμενος στα γραπτά του Τζορτζ Όργουελ, ο οποίος στο «1984» έγραφε ότι «ελευθερία είναι να μπορείς να πεις ότι $2 + 2 = 4$ », ο Ανβάρι αντιστρέφει στην πρόσθεση και παρουσιάζει το πώς πραγματοποιείται με τη βία η χειραγώγηση της σκέψης. Η ταινία διαδραματίζεται σε ένα σχολείο όπου κάποια μέρα οι κανόνες αλλάζουν και $2 + 2$ κάνει πια 5 και κανείς δεν έχει δικαίωμα να το αμφισβητήσει.

«Το κίνητρό μου ήταν η ταινία να αναζητήσει την επιθυμία που οδηγεί τους ανθρώπους να αμφισβητήσουν μία δεσποτική κατάσταση», εξομολογείται ο Ιρανός σκηνοθέτης.]

ευνέχεια →

ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

2η διδακτική ώρα (1Χ45´)

Δραστηριότητα 2: Τόποι μνήμης (15 λεπτά)

Στόχος της δραστηριότητας αυτής είναι να θυμηθούν οι μαθητές μερικά από τα γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και να συνειδητοποιήσουν την «έκταση» της θηριωδίας του. Παράλληλα προσφέρεται και ένα μάθημα γεωγραφίας, καθώς οι μαθητές χωρισμένοι σε ομάδες πρέπει να τοποθετηθούν στον χώρο σύμφωνα με τον χάρτη της Ελλάδας, και καλλιεργείται η ενσυναίσθηση, καθώς οι μαθητές καλούνται να απευθύνουν ένα σύντομο λόγο για τα θύματα των σφαγών.

Ο εκπαιδευτικός δίνει στην τάξη 27 κλήρους ([ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β](#)), που αντιστοιχούν σε τόπους στην Ελλάδα όπου κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έγιναν σφαγές από τους Γερμανούς. Σε κάθε κλήρο αναγράφεται το όνομα ενός τόπου, η ημερομηνία της σφαγής και ο αριθμός των νεκρών.

Ο εκπαιδευτικός καλεί τους μαθητές να τοποθετηθούν στον χώρο, πάνω σε έναν φανταστικό χάρτη της Ελλάδας, ανάλογα με τον κλήρο που τράβηξαν.

Φανταζόμαστε ότι ένας χάρτης της Ελλάδας είναι ζωγραφισμένος στο πάτωμα. Αν εγώ (ο εκπαιδευτικός) βρίσκομαι στην Αθήνα και εδώ είναι ο Βορράς, εδώ ο Νότος, εδώ η Ανατολή και εδώ η Δύση, τοποθετηθείτε στο σημείο που αναγράφεται στον κλήρο που τραβήξατε.

(Εναλλακτικά ο εκπαιδευτικός μπορεί να χρησιμοποιήσει ένα χάρτη της Ελλάδας στον οποίο οι μαθητές καλούνται να εντοπίσουν τους χώρους αυτούς).

1 Οι μαθητές καλούνται να χωριστούν σε ομάδες. Ενδεικτικά ο χωρισμός μπορεί να γίνει ως εξής:

- Η 1η ομάδα περιλαμβάνει τους τρεις μαθητές που ο κλήρος τους αναφέρεται σε τόπο σφαγής στην Αττική, τον μαθητή που ο κλήρος του αναφέρεται σε τόπο σφαγής στην Βοιωτία και τον μαθητή που ο κλήρος του αναφέρεται στην Πιερία.
- Η 2η ομάδα περιλαμβάνει δύο μαθητές με κλήρους για τόπους σφαγής της Δράμας και από ένα μαθητή με κλήρους για τόπους στο Κιλκίς, τη Θεσσαλονίκη, την Καστοριά και τις Σέρρες.
- Η 3η ομάδα περιλαμβάνει ένα μαθητή με κλήρο για την Πέλλα, ένα για την Αργολίδα, ένα για την Αχαΐα και δύο μαθητές για τα Χανιά.
- Η 4η ομάδα περιλαμβάνει δύο μαθητές με κλήρο για τη Μαγνησία, ένα για τη Φθιώτιδα και δύο μαθητές για τόπο σφαγής της Λάρισας.
- Η 5η ομάδα περιλαμβάνει δύο μαθητές για τα Ιωάννινα, ένα μαθητή για την Άρτα και τρεις μαθητές με κλήρο για την Κοζάνη.

Σε όλους αυτούς τους τόπους την ημέρα της σφαγής γίνονται εκδηλώσεις μνήμης. Για την ολοκλήρωση αυτής της δραστηριότητας ο εκπαιδευτικός ζητά από κάθε ομάδα να γράψει μια σύντομη παράγραφο ή ακόμα και μια φράση για τα φοβερά συμβάντα που θα μπορούσε να διαβαστεί σε μια τέτοια εκδήλωση μνήμης. Τα κείμενα αυτά δεν παρουσιάζονται στην τάξη στο σημείο αυτό. Θα χρησιμοποιηθούν στο τέλος του μαθήματος στην επόμενη δραστηριότητα.

Δραστηριότητα 3: Η ιστορική γνώση σήμερα (30 λεπτά)

Η δραστηριότητα αυτή έχει τον χαρακτήρα ελεύθερης έκφρασης των στοχασμών και των συνειρμών που θα δημιουργηθούν στους μαθητές μετά την προηγούμενη δραστηριότητα (Τόποι μνήμης). Ουσιαστικά ζητάμε να αξιοποιηθεί το τρίπτυχο: Γνώση – Μνήμη – Κρίση.

Δίνεται σε κάθε ομάδα από ένα ζεύγος φωτογραφιών που η μία από τις δύο αναφέρεται στο «τότε» και η άλλη στο «σήμερα» ([ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ](#)) και ζητάμε από τους μαθητές να διατυπώσουν τα σχόλια και τις παρατηρήσεις τους σε ένα σύντομο κείμενο, που θα παρουσιάσουν στην ολομέλεια της τάξης, με θέμα:

«Πώς μπορεί η ιστορική γνώση των γεγονότων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου να μας βοηθήσει να αλλάξουμε τη ζωή μας σήμερα»;

Κατευθυντήριες ερωτήσεις για την ανάπτυξη του κειμένου:

Σε ποιους θα μπορούσαμε να μιλήσουμε σήμερα για όλα αυτά που συνέβησαν τότε; Στον εαυτό μας, στους φίλους μας, στους συγγενείς μας, στους συμμαθητές μας; Τι ακριβώς θα τους λέγαμε; Υπάρχουν άνθρωποι που υπακούουν άκριτα σήμερα; Που ακολουθούν οδηγίες και εντολές χωρίς να σκέπτονται; Που κινδυνεύουν να γίνουν θύματα της μάζας ή της εξουσίας και να χάσουν τις αξίες και την ηθική τους;

1 Ανατρέξτε στην παράγραφο που γράψατε στο τέλος της προηγούμενης δραστηριότητας (Τόποι μνήμης) και χρησιμοποιήστε την για να μιλήσετε στους ανθρώπους του σήμερα.

Εναλλακτικά ή συμπληρωματικά με τα ζεύγη φωτογραφιών μπορούμε να δώσουμε σε κάθε ομάδα φύλλα εργασίας στα οποία περιέχονται αποσπάσματα από κείμενα, ποιήματα και στίχοι τραγουδιών ([ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ](#)) για να τα χρησιμοποιήσουν στα κείμενα που θα συνθέσουν. Από τα κείμενα αυτά μπορούν οι μαθητές να αντλήσουν σκέψεις και ιδέες και να βρουν ευκολότερα τα λόγια με τα οποία θα «μιλήσουν» σε κάποιους ανθρώπους του σήμερα που «κινδυνεύουν» να γίνουν θύματα της υπακοής και της συμμόρφωσης με εντολές που αντιστρατεύονται τις δημοκρατικές αρχές και τις ηθικές αξίες.

Οι μαθητές παρουσιάζουν την εργασία τους στην τάξη και ο εκπαιδευτικός συνθέτει τις απαντήσεις.

Επίλογος: Το αύριο (5 λεπτά)

Επειδή «Εκείνος που δεν θυμάται την Ιστορία είναι καταδικασμένος να την ξαναζήσει», όπως λέει ο G. Santayana, ας παρακολουθήσουμε τον Τσάρλι Τσάπλιν στην ταινία Ο Δικτάτορας να οραματίζεται το μέλλον (προβολή του βίντεο):

http://www.youtube.com/watch?v=nROZRMZ9y_I

[ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α](#)
[«Ρινόκερος» του Ιονέσκο](#)

[ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β](#)
[Τόποι μνήμης](#)

[ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Γ](#)
[Φωτογραφίες από το χτες και το σήμερα](#)

[ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Δ](#)
[Αποσπάσματα από πεζά κείμενα, ποιήματα και στίχοι τραγουδιών](#)